

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREIDI YA 12

TSHIVENDA LUAMBO LWA HAYANI (HL)

BAMMBIRI LA U THOMA (P1)

LARA 2023

MARAGA: 70

TSHIFHINGA: Awara 2

Bammbiri ili li na masiatari a 14.

NDAELA NA MAFHUNGOTHANGELI

1. Bammbiri ili la mbudziso li na khethekanyo THARU:

KHETHEKANYO YA A: Tholokanyondivho	(30)
KHETHEKANYO YA B: Manweledzo/Samari	(10)
KHETHEKANYO YA C: Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo	(30)
2. Vhalani ndaela DZOTHE nga vhuronwane.
3. Fhindulani mbudziso DZOTHE.
4. Thomani KHETHEKANYO INWE NA INWE kha siatari LISWA.
5. Hune KHETHEKANYO INWE na INWE ya fhelela hone ni talele.
6. Nomborani phindulo dzaṅu zwi tshi anana na kunomborelwe kwo shumiswaho kha ili bammbiri la mbudziso.
7. Ni tshi fhedza u fhindula mbudziso INWE na INWE, ni pfuke mutalo.
8. Ni dzhieze nzhele mupeleto na kufhatelwe kwa mafhungo.
9. Tshifhinga tsho anganyiwaho:

KHETHEKANYO YA A: Minetse ya 50
KHETHEKANYO YA B: Minetse ya 30
KHETHEKANYO YA C: Minetse ya 40
10. Nwalani nga vhudele, nahone zwi vhaleaho.

KHETHEKANYO YA A: THOLOKANYONDIVHO**MBUDZISO YA 1: U VHALA U ITELA THALUTSHEDZO NA U PFESESA**

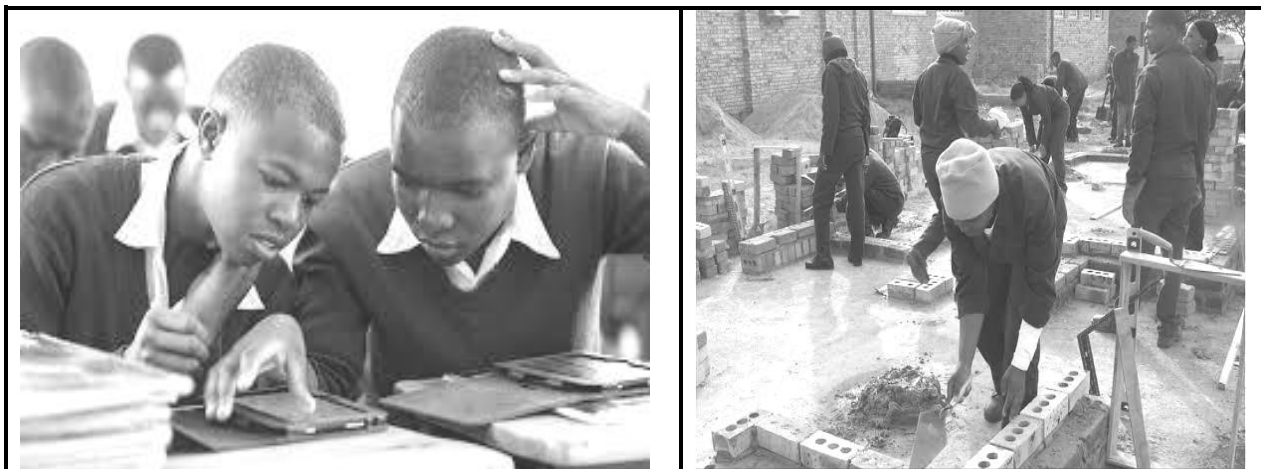
Vhalani TSHIBVELEDZWA TSHA A NA TSHA B uri ni do kona u fhindula mbudziso dzo vhudziswaho.

TSHIBVELEDZWA TSHA A**U BVELELA HA SHANGO HU ZWANDANI ZWA VHASWA**

1	Shango li tea u vha na themamveledziso yo dziaho, uri li kone u divha he la livha hone na uri maiwe mashango a li teledze. Izwi zwi ita uri shango liniwe na liniwe li lwe nga nungo dzothe uri vhaswa vhalo vha dzhene tshikolo u itela u disa mveledziso yalo ya maimo a nthu. Shango liniwe na liniwe li a ditongisa na u dikukumusa nga vhaswa vhalo na zwine la vha nazwo.	5
2	Ri wana mashango o fhambanaho a tshi dirwa khana nga u vha na zwifhato/zwiimiswa zwa madzina o fhambanaho. Izwo zwi konadzea fhedzi musi vhagudi vha tshi shela mulenzhe zwihulu kha u nanga mabudo a zwifhato/zwiimiswa ane a thusedza kha mveledziso na nyaluwo ya ikonomi ya shango. Nga u nanga honoho zwi sia shango lenelo lo pfuma ngauri tshumelo dzothe dzine vha khou gudela dzone kha shango lenelo sa vhulalo, zwiliwa, vhuendi na zwiinwe zwi mbo di li vhea kha u bvelela huhulu.	10
3	Shango la vhuya la vha na zwifhato zwa mavhengele-tserekano avhudi, u wana na vhaswa vha tshi diphina nga u ya u dimvumvusa vha tshi renga zwine vha funa. U renga zwiliwa zwa madzanga, zwiambaro zwa maimo, zwishumiswa zwa mahayani na zwiinwe, zwi nana u khwathisa ikonomi ya shango. Hezwi zwi ita uri vhunzhi ha vhaswa vho dzhenaho tshikolo vha kone u wana mishumo. Vhaswa vha songo futelelaho kha zwa pfunzo vha takalela u kana he vha si zwale fhedzi mulayo u mbo di vha sumbedza u khwatha ha tshanda tshawo. Muswa a vhuya a dzhena kothoni, naho a bva, vhumatshelo hawe ho tshinyala, dzina lawe li a swifhadzwa lwa tshothe.	15
4	U bvela phanda ha shango siani la zwa vhudavhidzani ha musalauno sa dziimeili, u shumisa dzithingo na zwiinwe ndi zwa ndeme. Zwiimiswa zwi ngaho zwikolo zwa sekondari kha zwi tame vhagudi nga ndivho ya thekholodzhi uri zwi leludze kushumele na nyaluwo ya u divha maiwe mashango. Vhunga hu tshi pfi wa sa tshimbila u do mala khaladzi, vhana vha zwikolo vha do takalela u fara nyendo dza pfunzo dzo fhambanaho. Nzudzanyo dza nyendo dzenedzo vha do dzi ita nga u bonya ha ito nga nthani ha thekholodzhi i sumbeaho. Zwikoloni ha thoma u shumiswa thekholodzhi na mitshini ya tshizwinozwino zwi ita uri tshumelo ya hone i vhe ya maimo a nthu. Zwenezwo zwi ita uri vhagudi vha takalele u da u guda ngauri khavho hu tou vha makwandani.	25
		30

- 5 Khamphani dza vhomakone kha zwa themamveledziso nga niwambo wa vhuḍi hadzo, dzi a kona u tevhela vhagudi vha re kha gireidi ya 12 vhane vha vha na dzangalelo la u pfumbudzwa, hu u itela uri musi vha tshi vuledza pfunzo dzavho vha vhe vho no vha na tshenzhemo kha sia la mushumo wonoyo. Huiwe nga yeneyi tshenzhemo vha fhedza vho no vha na khamphani dzavho, ngeno vhaiwe vha tshi wana dzibazari. 35
- 6 Vhaswa vhane vha do kona u phasa gireidi ya 12 vha na ndima ine vha tea u i randa zwi tshi kwama mveledziso ya shango. Ndi vhone vhane vha tea u dzhena tshikolo vha tevhela mabudo a vhuinzhiniara vha tou vhu nweledza. Hezwi zwi do thusa uri fhethu hune ha do bveledzwa themamveledziso hu vhe ho sedzuluswaho lwa maimo nga vhomakone vho zwi gudelaho. Ha vhuya ha shaeya vhukoni ho dziaho hu nga vha na khombombangwa ine ya nga fhedza yo huvhadza vhatu, ngeno vhaiwe vha tshi nga lozwa na vhutshilo. 45
- 7 Zwikolo zwi tea u bveledza vhainzhiniara vho pfumbudzwaho lwa tshothe. Hezwi zwi thusa uri ri wane vhaswa vho teaho musi hu tshi todou fhatwa themamveledziso u ya nga u fhambana hayo. Thero dzi fanaho na Divhavhupo dzi tea u gudiwa vhunga hu tshi tea u sedzuluswa lushaka lwa mavu ane zwifhato zwa do dzula khao. Zwo ralo hu todwa vhadivhi vha u nea themendelo ya zwine zwa tea u shumiswa hu tshi fhatiwa. Hu fhatwaho mavhengele-tserekano, hu tea u todiwa vhaswa vhane vha divha nga ha u kunakiswa ha madi na mabunga uri hu si khakhiswe mitakalo ya vhatu. 50
- 8 Themamveledziso i leludzela vhaswa uri vha wane mishumo. Musi hu tshi todwa vhatoli vha fhethu hune ha do vha na mveledziso hu tholwa vhaswa vho zwi gudelaho, saizwi ano maduvha ho dala vhafhuri. U wana thandela i sa tsha bvela phanda ngeno vhatoli vha kholekhole vho ita tsha ngosha ndi luruli, vha kumba gwama vha rwa vha tshi sendedza. Vhagudi vha re kha gireidi ya 12 vha tea u phasa nga maraga dza nthu uri vha kone u gudela mishumo heyi. 60
- 9 Zwikolo zwa vhuponi ha mahayani kana afho he kaleni ha vha hu songo bveledziswa kha zwi ime nga milenzhe uri shango li bveledzwe. Izwi zwi a vha na mbuyelo yavhuḍi vhunga hu sa do vha na u ya nthu na fhasi ha vhatu vha tshi yo vhuthana dzidoroboni. Hu di nga u vha hone ha ndisedzo ya mudagasi zwi tshi toda u tou gudelwa. Zwa ralo zwi do leludza kutshilele kwa vhadzulapo na uri vha kone u disikela mishumo. Zwothe hezwi zwi livhisa kha u alusa ikonomi ya shango. 65
- 10 Shango line la vha na vhaswa vho funzeaho li bindudza nga u wana mveledziso yo khwathaho, zwi ita uri hu vhe na vhudziki ha ikonomi. Izwo zwa kunda, hu mbo di vha u phadalala ha vhaswa vha tshi ya mashangoni a vhahura. Vhaswa kha ri takutshedze ri futelele u dzhena tshikolo, u itela uri kha shango lashu hu si vhe na mulano. 70

[Zwi bva: *Thimu ya vhatoli*]

TSHIBVELEDZWA TSHA B

[Zwi bva kha: <http://www.google.com>]

MBUDZISO: TSHIBVELEDZWA TSHA A

1.1 Vhalani phara ya 1.

Bulani zwivhuya ZWIVHILI zwi diswaho nga themamveledziso yo khwathaho. (2)

1.2 Vhalani phara ya 2.

Ndi zwifhio zwine vhagudi vho nangaho mabudo a zwifhato/zwiimiswa vha shela mulenzhe ngazwo kha shango? Bulani ZWIVHILI. (2)

1.3 Vhalani phara ya 3.

Neani zwithu ZWIVHILI zwine zwa nga vhangela vhaswa tshinyalelo nga nthani ha u didzhenisa kha zwiito zwa u tswa. (2)

1.4 Vhalani phara ya 4.

Sumbedzani nga mbuno MBILI uri zwiimiswa zwo fhambanaho zwi vhuelwa hani nga mvelaphanda ya thekhinolodzhi. (2)

1.5 Bviselani khagala maitele avhudi MAVHILI a itwaho nga khamphani dza themamveledziso kha vhagudi. (2)

1.6 Vhalani mitaladzi ya 39–40.

'Vhaswa vhane vha do kona u phasa gireidi ya 12 vha na ndima ine vha tea u i randa zwi tshi kwama mveledziso ya shango.'

Sumbedzani nga mbuno MBILI vhungoho ha fhungo li re afho nthha zwi tshi kwama mafhungo a re kha phara ya 6. (2)

1.7 Vhalani phara ya 7.

Sumbedzani ndeme THARU dzi diswaho nga u pfumbudzwa ha vhaswa kha sia la zwa vhuinzhiniara. (3)

1.8 Vhalani mitaladzi ya 59–61.

Nangani phindulo yoneyone i bviselwaho khagala nga liambeke ili:

'... vha kumba gwama vha rwa vha tshi sendedza.'

- A Vha sendedza gwama tsini
- B Vha rwa gwama li tsini
- C Vha dzhia tshelede vha tuwa
- D Vha vhuya na tshelede (1)

1.9 Vhalani phara ya 8.

Tandavhudzani masiandaitwa MAVHILI ane a vhangwa nga u thola vhatoli vha si na tshenzhemo ya mushumo wavho. (2)

1.10 Vhalani phara ya 9.

Ni a tendelana na na kuhumbulele kwa muñwali ku wanalaho kha mafhungo a ndima iyi? Tikedzani nga mbuno MBILI. (2)

1.11 Vhalani mitaladzi ya 63–68.

U ya nga kupfesesele kwanu, ni vhona zwi zwa vhuñhogwa naa uri shango li khwinise vhuñponi vhu songo bveledziwaho kaleni? Tikedzani phindulo yanu nga mbuno MBILI dzi pfalaho. (2)

MBUDZISO: TSHIBVELEDZWA TSHA B

- 1.12 Ndi zwifhio zwine mufodi wa tshifanyiso itshi a khou ri tanela zwone? Bulani ZWIVHILI. (2)
- 1.13 Ndi ufhio mulaedza une mufodi wa tshifanyiso itshi a tama u u bvisela khagala? Tikedzani nga mbuno MBILI. (2)
- 1.14 Musi no talela tshifanyiso itshi, ni vhona i thaidzode ine mufodi a khou lingedza u disa thandululo yayo zwi tshi kwama vhutshilo ha vhathu? Khwathisedzani nga mbuno MBILI. (2)

MBUDZISO: TSHIBVELEDZWA TSHA A NA TSHA B

- 1.15 Sumbedzani vhushaka vhu re hone vhukati ha mafhungo a TSHIBVELEDZWA TSHA A na TSHA B. Tikedzani phindulo yaṅu. (2)

TḨANGANYELO YA KHETHEKANYO YA A: 30

KHETHEKANYO YA B: MANWELEDZO/SAMARI**MBUDZISO YA 2: U NWELEDZA NGA MAIPFI ANU**

Vhalani TSHIBVELEDZWA TSHA C uri ni do kona u n̄wala manweledzo no disendeka khatsho. Nweledzani nga phara fhedzi, ni tshi sumbedza uri **muswa a re na vhudifhulufheli u fanela u tshilisa hani.**

THANYELANI: Ni lavhelelwa u ita zwi tevhelaho:

1. Nweledzani nga maipfi anu hune zwa konadzea.
2. Nwalani phara yo lunzhedanaho tshidele.
3. Manweledzo anu a faredze mbuno dza **SUMBE** dzi kha **PHARA** nga maipfi a sa fhiri 90.
4. **Thoho:** A ni lavhelelwi u dzhenisa thoho ya manweledzo.
5. Sumbedzani tshivhalo tsha maipfi o shumiswaho e ngomu zwitangini mafheloni a manweledzo anu.

TSHIBVELEDZWA TSHA C**MUSWA A RE NA VHUDIFHULUFHELI**

Vhutshiloni muthu mūiwe na mūiwe u a funa zwithu zwavhūdi, honeha zwivhuya zwenezwo zwi da na vhudifhinduleli. Zwi vha khwīne arali muswa a thoma u dīthogomela a tshe mut̄uku u itela vhumatshelo havhūdi.

Vhathu vhane muswa a nga t̄wa navho vhutshiloni ndi vha ndeme kha u fhāta zwine muswa a vha zwone. Muswa kha dīdowedze u dībadekanya na khonani mb̄uya dza mihumbulo i no do mu fhāta a vha muthu wa khwīne. Zwenezwo zwi mu thusa u kovhekana mihumbulo na kuvhonele kwa zwithu.

Muswa kha kone u langa nyimele īiwe na īiwe u itela u swikelela tshipikwa tsha zwine a tōda kha vhutshilo, zwa sa ralo muswa u do balelwa nga zwithu zwa vhuthogwa. Vhunzhi ha vhaswa vho kundelwa u swikelela ndivho dzavho dza vhutshilo nga u dībalanganya.

Pfunzo yone ndi mutheo wa u bvelela kha vhutshilo ha muswa, ngauralo muswa kha dīdowedze u dzulela u guda lwa vhutshilo hōthe saizwi zwi tshi tūtula maluvhi. Muswa a sa teledzi u vhalu u dīvha u fhenda zwiko zwa mafhungo na zwiitei zwa shango nga vphara, a konaha u pfuma ndivho.

Muswa o tālifhaho u a tenda u tānganedza vhukhaki hawe a tshi itela u guda kha zwe zwa sa tshimbile zwavhūdi. U balelwa a zwi ambi u sa kona, muthu u a dovholola zwithu nga ndila ntswa, a kulutedza, zwa naka na u fhirisa.

Muswa ane a divha vhuyo hawe u sendela kule na zwikambi na zwidzidzivhadzi saizwi zwi tshi tshinya muhumbulo. Zwidzidzivhadzi zwenezwi zwi tahadza muvhili a sala a tshi vho nga mualuwa, muvhili wo bodekana wothe hoyu.

Muswa arali hu si na zwine a khou ita, kha didzhenise kha mishumo naho a sa holelwi, zwenezwo zwi mu thusa uri a dinokedzele kha u shuma. Nahone u a kona u thusa vhanwe vhaswa nga u vha tutuwedza na u vha tsivhudza kha zwino na zwiła zwa vhutshilo.

Muswa a re na vhudifhulufheli u a konavho na u didzhenisa kha mafulo o fhambanaho a u kunakisa vhupo, sa u dobelamabambiri na u hada tsini na midi.

Shango li nga lala arali vhaswa vha vha nanda nthihi, vhudifhinduleli na vhudikumedzeli zwa vha zwone zwipikwa zwa vhutshilo havho.

[Zwi bva kha: *Thimu ya Vhatoli*]

THANGANYELO YA KHETHEKANYO YA B:

10

KHETHEKANYO YA C: ZWIVHUMBEO NA MILAYO YA KUSHUMISELE KWA LUAMBO

MBUDZISO YA 3: U SENGULUSA KHUNGEDZELO

Talelani khungedzelo (TSHIBVELEDZWA TSHA D) i re afho fhasi uri ni do kona u fhindula mbudziso dzo vhudziswaho.

TSHIBVELEDZWA TSHA D: KHUNGEDZELO

ZWANDA ZWA VHUTOLO!

Muano washu u ri: ... vhutsila vha vhona nga maoto!

Ahelele! Vha ha ZWANDA ZWA VHUTOLO vho vha kanda.

Vha a toda u pfuma nga dzavho nala?

Ri henefha tshiukhuvhani tshavho.

Zwirungwa/Zwibveledzwa zwashu zwi kokodza maoto a vhana vha zwickolo na vha mashangodavha.

Idani! Idani! Nelete na nzhara khezwi.

Na pfumbudzwa fhano ni do vha mutanwahothe.

Yunifomo dza zwickolo dzothe, kha ri ne ndi magwashu.

Ro toka midzi henefha fhasi ha govha la Maneledzi.

Ri wanala kha 064 367 3208 kana vha ri rumela imeili kha zwavhuto@gmail.com.

[Vhubvo: www.google.co.za]

3.1 Ndi zwifhio zwine mukungedzeli a toda vhataleli vha tshi zwi talukanya nga u shumisa zwifanyiso kha khungedzelo iyi? (1)

3.2 Fhongo asili: '... vhutsila vha vhona nga maoto!'

Nwalululani murero uyu wo fhelela, ni dovhe ni nee na thalutshedzo yawo no i livhanya na afho he wa shumiswa. (2)

3.3 Fhungo asili: 'ZWANDA ZWA VHUTOLO.'

Ndi ndivho dzifhio dzine mukungedzeli a tama u dzi bvisela khagala nga u shumisa kuñwalele ukwu afho khungedzeloni yawe? Sumbedzani nga mbuno MBILI.

(2)

3.4 Nangani phindulo yoneyone kha mutevhe wo ñekedzwaho.

Ipfi 'magwashu' khungedzeloni iyi, li ri disela tshifanyiso tsha zwithu zwi ...

- A no gwiwa.
- B sa kondi.
- C no vhavha.
- D no ñuresa.

(1)

3.5 Vhalani fhungo li tevheleho: 'Vha a toða u pfuma nga dzavho ñala?'

Sumbedzani ndeme ya thekeniki ya mukungedzeli i ñaniwaho nga fhungo heli. Tikedzani phindulo yañu.

(2)

3.6 U ya nga kuvhonele kwañu, ndi zwifhio ZWIVHILI zwine na nga khoða musi no sedza kuñwalele na mbonalo ya khungedzelo iyi?

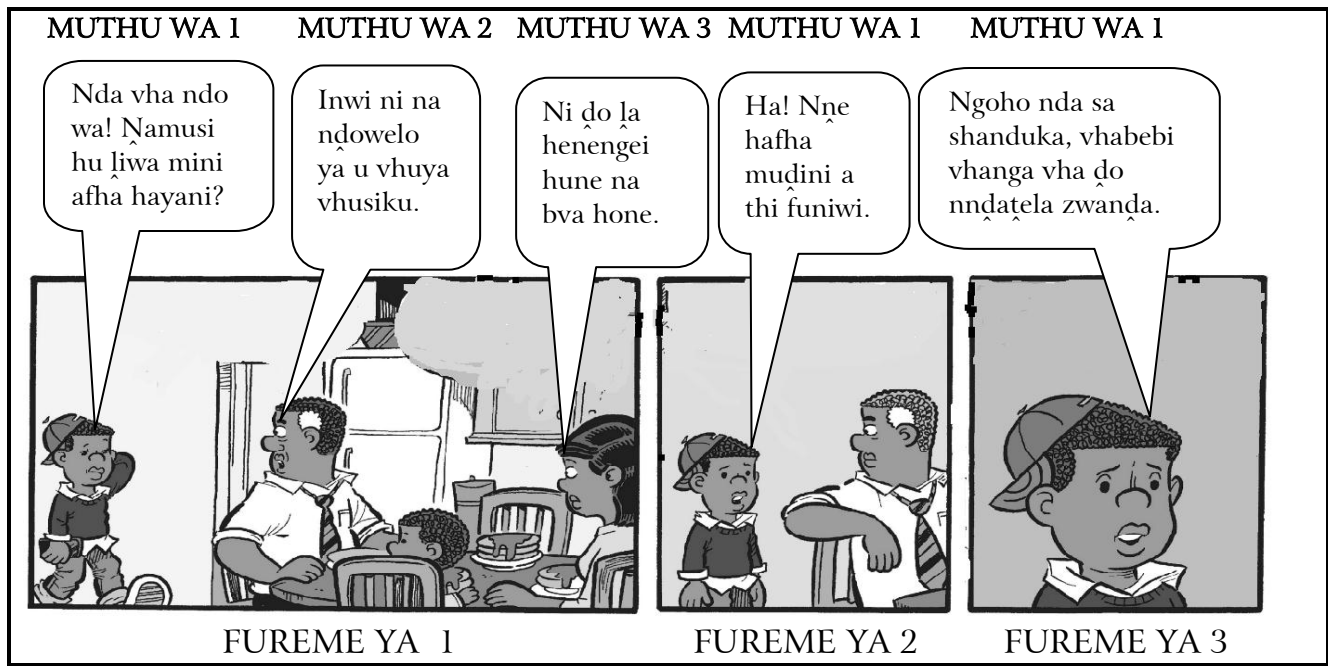
(2)

[10]

MBUDZISO YA 4: U PFESESA ZWINWE ZWIBVELEDZWA ZWA VHUDAVHIDZANI

Talelani khathuni (TSHIBVELEDZWA TSHA E) i tevhelaho uri ni do kona u fhindula mbudziso dzo disendekaho khayo.

TSHIBVELEDZWA TSHA E: KHATHUNI

- 4.1 Talelani FUREME YA 1, ndi ifhio nyimele ine muoli wa khathuni iyi a khou ri ṭanela yone? (1)
- 4.2 Sumbedzani vhushaka vhukati ha muthu wa 1 na wa 2. Tikedzani phindulo yaṅu. (2)
- 4.3 Talelani FUREME ya 1, sumbedzani vhudipfi vhu ṭaniwaho nga luambo lwa muvhili lwo bviselwaho khagala nga muthu wa 2 na wa 3. Tikedzani phindulo yaṅu. (2)
- 4.4 Nangani phindulo yoneyone kha mutevhe wo ṅekedzwaho.
- Ipfi 'vhangha' ndi lushaka lwa thinwaipfi ya ...
- A lisumbi.
B lisumbavhunzhi.
C lisumbavhune.
D lisalavhukuma. (1)
- 4.5 Talelani FUREME ya 1 na ya 3. Sumbedzani mvumbo i ṭaniwaho nga muthu wa 1 no sedza kuambele na kuambarele kwawe. Tikedzani phindulo yaṅu. (2)
- 4.6 Arali ho vha hu inwi muthu wa 2, no vha ni tshi do ita mini nga vhudifari ha muthu wa u 1? Tikedzani kuhumbulele kwaṅu nga mbuno MBILI. (2)

[10]

MBUDZISO YA 5: KUSHUMISELE KWA LUAMBO NGA NDILA YONE

Vhalani TSHIBVELEDZWA TSHA F uri ni do kona u fhindula mbudziso dzo disendekaho khatsho.

TSHIBVELEDZWA TSHA F: PHUROSА**U SHUMA NGA U DIIMISELA**

- 1 Tshikoloni tsha Gondolashu nga tshifhinga tsha u ranga ha themo inwe na inwe hu vha na u pfufhiwa ha vhagudi vho shumaho zwavhudi kha themo yo fhelaho zwi tshi ya nga vhukoni havho. U do wana hu si na na vhupfelo ha mare, ho vhidzwa vhabebi khathihi na vhalangi vha maisela. Mudangawe khoyu o dzula henefha na manwe matshudeni o lindelaho u wana malamba. Vhudifhinduleli na mafulufulu, zwi tou vhonala tshifhatuwoni tshawe musi wo tou mu sedza. U dzula a tshi tou zwi divha u ri a hu na muwe ane a do dzhia vhuimo ha u thoma, a tou fhirwa o vha a tshi ri u lila la nga li sa tsha la dovha la kovhela. 5
- 2 Thohoyatshikolo vha vha vha a thoma-ha u vhidzelela vhagudi vhane vha tea u pfufhiwa, u thoma kha o dzhiaho vhuimo ha vhuṭanu. Vhuimo ha u thoma o dzula o vhu lindela. O ri u pfa a tshi vhidzelelwa a takuwa u livha henegei phanda, u tshimbila ha hone iteli ndi u tou tepa thovhela. Musidzana wa ndele a no dzula o fara kudugu kwa u fhufhura buse. Vhathu vha vhandu zwanda vho vhandu, vha u fhululedza mifhululu ya vha yo tangedzana. Vhatukana vhane vha khou lidza dzikhombole a vho ngo takala zwone. Hu pfala ipfi la mme awe li tshi ri: Vha a zwi funa naa zwa muduhulu wa Masingo. Ha pfala maseo a dakalo, izwo ndi musi ene o no ima phanda a tshi ralo u fodiwa zwinepe na vhahulwane. 10 15

[Zwi bva: *Thimu ya vhatoli*]

- 5.1 Kha mutaladzi wa 2, hu na dzina 'vhagudi' lo vhumbiwa li tshi bva kha tsinde la liiti.

Neani tsinde la liiti lenelo ni dovhe ni li shumise fhungoni li pfallaho le na tou disikela. (2)

- 5.2 Vhalani mutaladzi wa 3 na wa 4.

Topolani figara ya muambo yo shumiswaho afho fhungoni, ni dovhe ni bule na u ri ndi ya lushaka lufhio. (2)

- 5.3 Kha mutaladzi wa 6 hu na ipfi 'malamba.'

Inwi neani pfanywa yalo no i livhanya na afho he la shumiswa, ni dovhe ni shumise pfanywa iyo u vhumba fhungo li pfallaho. (2)

5.4 Vhalani fhungo asili:

'Vhatukana vhane vha khou lidza dzikhombole a vho ngo takala zwone.'

Isani fhungo ili kha likhathi la tshifhinga tsho fheleho. (2)

5.5 Vhalani fhungo asili:

Hu pfala ipfi la mme awe li tshi ri; Vha a zwi funa na zwa muduhulu wa Masingo.

Nwalululani fhungo ili ni tshi khakhulula khathihi na u dzhenisa zwiga zwa u vhala afho he zwa tea u shumiswa hone. (2)
[10]

THANGANYELO YA KHETHEKANYO YA C: 30
MARAGAGUTE: 70